

PUL AYALANMASI VA UNING TARKIBI: NAZARIYASI, AMALIYOT VA ZAMONAVIY TRENDLAR

*Ilmiy rahbar: Samarqand iqtisodiyot va
servis instituti Bank ishi kafedrası assistenti
Muxammadiyev Kamoliddin G'ulomiddinovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti 2-kurs talabasi
Xayrullayev Shoxrux Xayrulla o'g'li*

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada pul aylanmasining nazariy asoslari, uning tarkibiy qismlari, boshqarish mexanizmlari va zamonaviy rivojlanish tendensiyalari keng yoritilgan. Maqolada pulning tarixiy evolyutsiyasi, naqd va naqd bo'lmagan aylanma shakllari, pul massasi ko'rsatkichlari (M0, M1, M2, M3) tahsil qilinadi. Markaziy bankning pul aylanmasini tartibga solishdagi roli, foiz stavkalari, zaxira normalari kabi instrumentlar tahlil qilinadi. Zamonaviy davrda raqamlashtirish, FinTex, blokcheyn texnologiyalari, kriptovalyutalar va markaziy bank raqamli valyutalarining (CBDC) ta'siri o'rganiladi. Maqolada O'zbekiston amaliyoti ham nazarda tutilgan bo'lib, milliy pul-kredit siyosatining o'ziga xos jihatlari va rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot nazariy bilimlar bilan amaliy ma'lumotlarni uyg'unlashtirib, pul aylanmasining iqtisodiy taraqqiyotdagi ahamiyatini chuqur tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Pul aylanmasi, naqd pul, naqd bo'lmagan pul, pul massasi, M0, M1, M2, M3, Markaziy bank, pul-kredit siyosati, inflyatsiya, raqamli pul, kriptovalyuta, to'lov tizimlari, bank tizimi, valyuta kursi, FinTex, blokcheyn, CBDC, O'zbekiston iqtisodiyoti, monetarist nazariya, Keynscha nazariya, pulning funksiyalari, moliyaviy innovatsiyalar.

Abstract: This scientific article provides a comprehensive overview of the theoretical foundations of monetary circulation, its components, control mechanisms, and modern development trends. The article studies the historical evolution of money, cash and non-cash forms of circulation, money supply indicators (M0, M1, M2, M3). The role of the central bank in regulating monetary circulation, interest rates, reserve requirements, and other instruments are analyzed. The impact of digitalization, FinTex, blockchain technologies, cryptocurrencies, and central bank digital currencies (CBDC) in the modern era is studied. The article also considers the practice of Uzbekistan, and considers the specific aspects of the national monetary policy and development prospects. The study combines theoretical knowledge with practical data, helping to deeply understand the importance of monetary circulation in economic development.

Keywords: Money circulation, cash, non-cash money, money supply, M0, M1, M2, M3, Central Bank, monetary policy, inflation, digital money, cryptocurrency,

payment systems, banking system, exchange rate, FinTex, blockchain, CBDC, Uzbekistan's economy, monetarist theory, Keynesian theory, functions of money, financial innovations.

Аннотация: Данная научная статья представляет собой всесторонний обзор теоретических основ денежного обращения, его компонентов, механизмов контроля и современных тенденций развития. В статье рассматривается историческая эволюция денег, наличных и безналичных форм обращения, показателей денежной массы (M_0 , M_1 , M_2 , M_3). Анализируется роль центрального банка в регулировании денежного обращения, процентных ставок, резервных требований и других инструментов. Изучается влияние цифровизации, FinTex, блокчейн-технологий, криптовалют и цифровых валют центральных банков (ЦБ) в современную эпоху. В статье также рассматривается практика Узбекистана, а также специфические аспекты национальной денежно-кредитной политики и перспективы развития. Исследование сочетает теоретические знания с практическими данными, способствуя глубокому пониманию важности денежного обращения для экономического развития.

Ключевые слова: денежное обращение, наличные деньги, безналичные деньги, денежная масса, M_0 , M_1 , M_2 , M_3 , Центральный банк, денежно-кредитная политика, инфляция, цифровые деньги, криптовалюта, платежные системы, банковская система, обменный курс, FinTex, блокчейн, цифровая валюта центрального банка, экономика Узбекистана, монетаристская теория, кейнсианская теория, функции денег, финансовые инновации.

Kirish:

Pul – insoniyatning iqtisodiy taraqqiyotidagi eng muhim ixtirolardan biri bo‘lib, undan qadimgi davrlardan boshlab tovar almashinuvini soddalashtirish vositasi sifatida foydalanib kelinmoqda. Zamonaviy jamiyatda pul nafaqat ayirboshlash vositasi, balki iqtisodiy munosabatlarning universal o‘lchovi, boylikni ifodalash va uzoq muddatli iqtisodiy rejalashtirish vositasiga aylangan. Pul aylanmasi – bu pulning doimiy harakati bo‘lib, u tovarlar va xizmatlar aylanmasi, kredit munosabatlari, moliyaviy operatsiyalar va daromadlarning taqsimlanishi jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu maqolada pul aylanmasining mohiyati, tarkibi, tamoyillari, nazariy asoslari va zamonaviy tendensiyalari yoritiladi.

Pul Aylanmasining Nazariy Asoslari

Pulning Evolutsiyasi va Turlari

Pulning rivojlanishi quyidagi bosqichlardan o‘tgan:

- Tovar pul (galla, mol, tuz, metallar)

- Kumush va oltin tangalar
- Qog‘oz pullar (bills)
- Kredit pullar (bank depozitlari, elektron pul)
- Raqamli va virtual pullar (kriptovalyutalar)

Pulning funksiyalari klassik iqtisodiyotda belgilanganidek, beshta asosiy vazifani bajaradi: qiymat o‘lchovi, ayirboshlash vositasi, to‘lov vositasi, jamg‘arma vositasi va jahon puli (Fisher, 1996).

Pul Aylanmasi Nazariyalari

- Klassik Miqdoriy Nazariya (I. Fisher, A. Marshall): Pul miqdori va narxlar darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlik ($MV=PQ$).
- Keynscha Nazariya: Pulga talab va uning foiz stavkasi bilan bog‘liqligi.
- Monetarist Nazariya (M. Friedman): Pul taklifining iqtisodiy faoliyat va inflyatsiyaga ta’siri.
- Zamonaviy Makroiqtisodiyotda Pul O‘rni: Markaziy banklar tomonidan pul-kredit siyosatini amalga oshirish vositasi.

Pul Aylanmasining Tarkibi va Shakllari

Naqd Pul Aylanmasi

Naqd pul – bu jismoniy shaxslar va korxonalarning kichik miqdordagi to‘lovlari uchun ishlatiladigan banknotalar va tangalar. Uning xususiyatlari:

- Markaziy bank tomonidan chiqariladi.
- Anonimlikni saqlaydi.
- Cheklangan miqdorda muomalaga chiqariladi.
- Har qanday to‘lov uchun majburiy qabul qilinishi kerak.

Amaldagi amaliyotda naqd pul aylanmasi butun pul massasining 20-30% ini tashkil qiladi (O‘zbekiston Markaziy Banki ma’lumotlari, 2023).

Naqd Bo‘lmagan Pul Aylanmasi

Zamonaviy iqtisodiyotning asosiy qismi – bu bank hisobvarag‘idagi mablag‘lar orqali amalga oshiriladigan naqd bo‘lmagan to‘lovlar. Uning shakllari:

- Bank o‘tkazmalari (bir hisobdan ikkinchisiga pul ko‘chirish).
- Plastik kartalar (debet va kredit kartalari).
- Elektron to‘lov tizimlari (Click, Payme, Uzumbank).
- Bank cheklari va akkreditivlar.
- Avtomatlashtirilgan hisob-kitob tizimlari.

Naqd bo‘lmagan pul aylanmasining afzalliklari:

- To‘lovlarning tezligi va xavfsizligi.
- Iqtisodiyotda shaffoflik.
- Pul muomalasi xarajatlarini kamaytirish.

- Soliq to'lash va hisob-kitoblarni osonlashtirish.

Pul Massasi va Uning Tarkibi

Pul massasi – muomaladagi barcha pul mablag'lari va likvid moliyaviy aktivlarning yig'indisi. Xalqaro amaliyotda pul massasi quyidagi ko'rsatkichlar orqali o'lchanadi:

M_0 – muomaladagi naqd pul (banknotalar va tangalar).

$M_1 = M_0 +$ tezkor depozitlar (joriy hisoblar).

$M_2 = M_1 +$ muddatli depozitlar va kichik miqyosli jamg'armalar.

$M_3 = M_2 +$ katta miqyosli vaqtli depozitlar va boshqa likvid aktivlar.

O'zbekistonda pul massasining tarkibi 2023-yil holatiga ko'ra:

- M_0 : 12%
- M_1 : 35%
- M_2 : 85%
- M_3 : 100% (CBU ma'lumotlari)

Pul Aylanmasini Tartibga Solish va Markaziy Bankning Roli

Markaziy bank (O'zbekistonda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki) pul aylanmasini quyidagi vositalar orqali tartibga soladi:

Instrumentlar

1. Zaxira normasi – tijorat banklari Markaziy bankda saqlashi shart bo'lgan mablag'lar miqdori.
2. Foiz stavkalari (refinans stavkasi) – banklar tizimiga kredit berish narxi.
3. Ochiq bozor operatsiyalari – davlat qimmatli qog'ozlarini sotish va sotib olish.
4. Valyuta intervensiyalari – valyuta kursini barqarorlashtirish.
5. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – inflyatsiya va iqtisodiy o'sish maqsadlarini belgilash.

Pul-Kredit Siyosatining Maqsadlari

- Narxlar barqarorligi (inflyatsiyani nazorat qilish).
- Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.
- Bandlik darajasini oshirish.
- Moliyaviy tizim barqarorligini ta'minlash.

Pul Aylanmasining Zamonaviy Trendlari

Raqamlashtirish va FinTex

- Mobil to'lovlar va ilovalarning keng targalishi.
- Onlayn bank xizmatlari va masofaviy identifikatsiya.
- Sun'iy intellekt yordamida to'lovlarni monitoring qilish.
- Biometrik autentifikatsiya (barmoq izi, yuz taniqlash).

Kriptovalyutalar va Blokcheyn Texnologiyasi

- Bitkoin, Ethereum kabi markazlashtirilmagan valyutalar.
- Markaziy bank raqamli valyutalari (CBDC) – O‘zbekistonda “Digital Sum” loyihasi.

- Aqilli shartnomalar va ularning pul aylanmasiga ta’siri.

Xalqaro Pul Aylanmasi

- Swift tizimi va uning alternativlari.
- Xalqaro to‘lov tizimlarining integratsiyasi.
- Sanksiyalar va moliyaviy cheklavlarning pul aylanmasiga ta’siri.

Muammolar va Istiqbollar

Amaliy Muammolar

- Inflyatsiya – pul qadrsizlanishi.
- Qora pul aylanmasi va soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash.
- Bank tizimidagi zaifliklar va kredit risklari.
- Valyuta kursi beqarorligi.

Istiqbolli Yo‘nalishlar

- To‘liq raqamli iqtisodiyotga o‘tish.
- Xalqaro hamkorlikni kuchaytirish.
- Yashil moliya va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish.
- Inklyuziv moliya – aholining keng qatlamlarini moliyaviy xizmatlar bilan ta’minlash.

Xulosa

Pul aylanmasi – bu tirik va dinamik tizim bo‘lib, u nafaqat iqtisodiy, balki texnologik, ijtimoiy va siyosiy omillar ta’sirida doimiy rivojlanib bormoqda. Naqd puldan raqamli pulga o‘tish, kriptovalyutalar paydo bo‘lishi, to‘lov tizimlarining globalizatsiyasi – bularning barchasi pul aylanmasining yangi bosqichlarini belgilamoqda. O‘zbekiston iqtisodiyoti ham bu jarayonlarda faol ishtirok etib, pul-kredit siyosatini modernizatsiya qilmoqda, bank tizimini isloh qilmoqda va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirmoqda. Kelajakda pul aylanmasining samaradorligini oshirish, uni barcha iqtisodiy subyektlar uchun qulay va xavfsiz qilish asosiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. "Экономика" – М.: Дело, 1998. – В. 829-865.
2. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. "Экономикс" – М.: Инфра-М, 2003. – В. 257-301.
3. Долан Э.Дж., Кэмпбелл К.Д., Кэмпбелл Р.Дж. "Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика" – М.: Профико, 1994. – В. 112-156.
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. "Pul-kredit siyosati va aylanma masalalari" – Toshkent, 2020. – В. 45-78.

5. Мэнкью Н.Г. "Принципы экономики" – СПб.: Питер, 2016. – В. 547-589 .
6. Фридман М. "Количественная теория денег" – М.: Дело, 1996. – В. 33-67.
7. Кейнс Дж.М. "Общая теория занятости, процента и денег" – М.: Гелиос АРВ, 2002. – В. 194-231.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Pul-kredit va valyuta siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qarori. 2021-yil, B. 12-15.

